

КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНСТИТУТУ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Постановка проблеми. Криміногенна ситуація в Україні викликає занепокоєння, характеризується збільшенням числа умисних тяжких злочинів. Безумовно, це перешкоджає нормальному функціонуванню держави, оскільки однією з важливих умов такого функціонування є суспільний порядок. У сучасних умовах правоохоронні органи України застосовують чималі зусилля для зниження рівня злочинності. Але статистика свідчить, що таких зусиль недостатньо. Характер і масштаби злочинності ускладнюють соціальну напругу, утворюють виникнення деструктивних процесів у суспільстві, викликають у населення почуття незахищеності свого життя, здоров'я, власності. Страх перед злочинністю може бути звичним фактором психологічного стану людини у повсякденному житті. Для уникнення підвищення напруги у суспільстві і з метою посилення захисту прав громадян система заходів боротьби зі злочинністю потребує детального вивчення й аналізу. Багато сьогодні залежить від ефективності використання кримінально-правових засобів, серед яких варто виділити інститут необхідної оборони. Конституційне положення про те, що особистий захист допускається всіма способами, які не заборонені законом, що права і свободи людини та громадянина повинні визначати зміст і використання законів, потребують адекватної конкретизації у Кримінальному кодексі України.

При розгляді питання про проблеми і шляхи удосконалення кримінально-правової регламентації необхідної оборони необхідно з'ясувати, що саме викликає практичну реалізацію громадянами даного права і як це явище визначається у судовій практиці. Багато аспектів необхідної оборони все ще залишаються гостро дискусійними і вимагають подальших фундаментальних досліджень. З погляду теорії та практики кримінологічний аспект реалізації необхідної оборони малодосліджений.

Ступінь наукової розробки. Питанням дослідження інституту необхідної оборони присвячені праці таких учених, як О.Ф.Коні, В.Ф.Кириченка, В.Л.Зуєва, Н.Н.Паше-Озерського. У наковій літературі проблемі кримінологічних аспектів реалізації необхідної оборони не було приділено достатньої уваги. Зокрема, автором проаналізовано науковий доробок В.Воло-

дарського, Л.В.Скворцова, Г.Колмакової, В.Ф.Кириченка.

Мета статті. Питання, пов'язані з кримінологічним дослідженням інституту необхідної оборони, складне й обширне. У статті дослідження буде здійснюватися на основі проведених прокуратурою Чернівецької області соціологічних опитувань, узагальнення судової практики Чернівецької області у справах про необхідну оборону. Це дасть можливість дослідити кримінологічні аспекти реалізації інституту необхідної оборони.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Чернівецькій області за 2003 – 2005 роки більш ніж у 0,8 разу збільшилося число зареєстрованих умисних убивств, вчинених з корисливих мотивів і при інших обтяжуючих обставинах. Число зареєстрованих убивств при перевищенні меж необхідної оборони за той же період збільшувалося тими ж темпами.

Повні дані наведені бути не можуть, оскільки статистика злочинності не передбачає, незважаючи на кількаразові на цей рахунок пропозиції, спеціального обліку випадків необхідної оборони, - вони вносяться в загальний показник закриття справ за відсутністю в діянні складу злочину п.2 ст.6 Кримінально-процесуальний кодекс України [1], а вироки, ухвалені на підставі норми про необхідну оборону, входять у загальну цифру виправдовувальних вироків.

З числа вивчених справ по Чернівецькій області лише по 7,6% справ діяння були кваліфіковані як перевищення меж необхідної оборони (ст. 118 чи ст. 124 Кримінального кодексу України [1] (далі ККУ)), по інших 92,4% справ застосований закон, як правило, про тяжкий злочин. По кримінальних справах, які розглянуті судами Чернівецької області, не залишилося жодного випадку застосування ст. 118, 124 ККУ [1], а більшість справ, по яких слідством застосовані норми про перевищення меж необхідної оборони, підлягає закриттю ст. 36 ККУ [1], - тобто за відсутністю складу злочину в діях того, хто обороняється. Очевидно, ми маємо справу з низькою якістю діяльності органів досудового слідства. Відзначимо виняткову важливість кримінально-правової оцінки події, що мала місце, від якої залежить визнання вчиненого суспільно небезпечним чи суспільно допустимим, або оцінки зло-

чину як тяжкого чи вчиненого при істотних пом'якшувальних обставинах. Мабуть, не потрібно багато говорити про велику шкоду, заподіяну подібною "практикою", як у загальносоціальному плані, так і в плані грубого порушення прав і свобод конкретних людей. Така практика суперечить не тільки праву, але і не погоджується із суспільною думкою і уявленнями людей про справедливість. Так, численні дослідження встановили, що в масовій свідомості поширені стійкі уявлення про широкий розмах злочинності і її постійного росту. За результатами соціологічного опитування жителів Чернівецької області, у 2003-2005 роках умовна структура небезпек у соціальній сфері виглядає так: 30% - бояться стати безробітними; 27% - бояться стати жертвою злочину; 26% - бояться захворіти небезпечною хворобою; 17% - бояться інших факторів [2]

В основі побудови даних досліджень результати опитувань різних верств населення, у тому числі співробітників органів внутрішніх справ. У соціологічних дослідженнях взяли участь понад 1250 осіб - представників основних демографічних і соціально-професійних груп населення. Це дає підставу вважати отримані результати досить достовірними.

У 2003-2005 роках рівень тривоги громадян у Чернівецькій області за свою безпеку від злочинних посягань залишався досить високий. Практично кожен другий мешканець області постійно побоюється за свою безпеку. І якщо взяти до уваги, що ще в 46% респондентів криміногенна обстановка викликає значне занепокоєння, то можна стверджувати, що 91% опитаних почуваються невпевнено, бояться за своє життя і життя своїх близьких. І тільки в 10% населення криміногенна обстановка не викликає тривоги.

За результатами опитування види злочинів, від яких громадяни у Чернівецькій області не почувають себе в безпеці, можна подати в такому порядку: 1) квартирні крадіжки; 2) хуліганство; 3) грабежі і розбої; 4) тілесні ушкодження; 5) інші злочини.

85% опитаних у ході опитування в 2003-2005 рр. указали, що не почувають себе в безпеці від злочинних посягань, відчувають тривогу, занепокоєння. У першу чергу людей хвилює їхня особиста безпека і безпека близьких людей. Майже на тім же рівні - побоювання за збереження свого майна.

Рівень захищеності від посягань проти власності в умовах переходу до ринку має тенденцію до зниження, мабуть, ще і тому, що громадяни не очікують матеріальної підтримки від

держави і оточуючих при втраті майна.

Існує ряд об'єктивних факторів, що пояснюють результати соціологічних досліджень рівня тривоги громадян, до яких ми віднесли б такі: 1) накопичення у власників великих і середніх капіталів, що привертають увагу криміналітету; 2) слабкість державної влади, нездатність правоохоронної системи належно забезпечити захист громадян; 3) хронічна недостача грошових та інших матеріальних коштів для надійного державного захисту громадян у досліджуваній період; 4) випереджальний ріст "професіоналізму" злочинних груп і організованої злочинності, що збагачуються за рахунок безсилля та правової безпорадності громадян.

На цьому фоні більш рельєфно виглядають проблеми реалізації інституту необхідної оборони, розв'язання яких визначається такими аргументами: 1) мала активність громадян у пошуках ефективних заходів самозахисту, відсутність якісної інформації про конкретні законні методи самозахисту в різних сферах юридичної діяльності; 2) частий "перехід" самозахисту у протиправну поведінку; 3) існування цілого ряду "дефектів" правосвідомості щодо сутності, цілей і меж необхідної оборони.

При вивченні кримінальних справ, розглянутих судами Чернівецької області в 2003-2005 рр., ми звертали увагу насамперед на з'ясування залежності між змістом закону про необхідну оборону та його реалізацією. Встановлено, що помилки при кваліфікації пояснюються в основному ігноруванням слідчими органами причин виникнення подій, ролі тієї чи іншої сторони у їхньому розвитку, наявних показів учасників процесу і т.п. Майже по половині вивчених справ адвокати вказували на наявні ознаки "напад-захист". Однак і по таких справах питання про необхідну оборону не обговорювалися, незважаючи на наявність безпосередніх причин.

Отже, аналіз кримінальних справ досліджуваної нами категорії дозволяє зробити висновок, що суди, які розглядають справи по першій інстанції, звичайно застосовують положення про перевищенні меж необхідної оборони, коли недостатньо доказів винності особи в більш тяжкому злочині. Справи даної категорії специфічні тому, що встановлення вини ускладнюється ось чим: потерпілий нерідко від отриманих ушкоджень помирає, очевидців злочину, як правило, немає, а є лише покази підсудного про обставини вчинення злочину, у вірогідності яких у суду залишаються серйозні сумніви, і він воліє не виправдовувати останнього, а засудити по статті,

що передбачає пом'якшену відповідальність.

У кримінально-процесуальному законодавстві необхідно встановити надійний заслін, щоб були створені умови об'єктивного і всебічного розслідування на всіх стадіях кримінального процесу, а слідчі органи мали цю можливість у першу чергу, не будучи залежними від вищих органів, що здійснюють правосуддя по кримінальних справах. Як бачимо, у даний час є необхідність кардинальної зміни кримінального законодавства про необхідну оборону. На наш погляд, звільнення закону про необхідну оборону від такого оціночного поняття, як перевищення меж необхідної оборони, - основний крок до його удосконалення. Як справедливо підкреслюють окремі автори, судова практика свідчить про те, що це поняття тільки прикриває гріхи правосуддя [4, с. 18].

Аналіз конфліктних ситуацій, що передують вчиненню захисних дій, показує, що несприятливі зовнішні умови й інші обставини, що характеризують дану ситуацію, значно зумовлюють вибір злочинного варіанта поведінки, утворюючи вирішальний вплив на психіку, свідомість і волю того, хто обороняється. При цьому під кримінальною ситуацією ми розуміємо сукупність обставин сформованої чи реальної можливої взаємодії особи і зовнішніх для неї обставин у той чи інший визначений момент часу, а також взаємовідносини сторін, їхні дії.

Як показують дослідження, за способом, знаряддям і обстановкою вчинення злочинів, передбачених ст. 118, 124 ККУ [1] з урахуванням усіх суб'єктивних ознак, більшість даних злочинів відносяться до числа так званих побутових злочинів. Значна частина (20,9%) їх відбувається у відношенні родичів і членів родини. 27,4% з вивчених нами кримінальних справ цієї категорії свідчать про довготривалу провокуючу обстановку в сім'ї, яка створюється саме тим, хто посягає. У 33,2% випадках провокація дій, які привели до тяжких наслідків, оборонних дій полягали в тяжких образах того, хто обороняється, знущанням над ним, погрозі розправою. Характерна деталь даної кримінальної ситуації складалася, як правило, у спільному розпитті спиртних напоїв і виникнення в процесі цього бійки, яка була затіяна самими потерпілими. У 22,3% випадків злочину сприяло хуліганська поведінка потерпілого. І тільки в 15,4% випадків захисні дії (кваліфіковані спочатку як перевищення меж необхідної оборони) були вчинені при обороні інтересів третіх осіб від протизаконних дій тих, хто посягає.

Як показало вивчення конкретних кримінальних ситуацій, на осіб, що знаходяться в не-

тверезому стані, в силу їхньої ослабленості легше було зробити посягання. Крім того, ці люди порівняно легко зав'язують випадкові та сумнівні знайомства, виявляються ініціаторами сварок і бійок. Алкогольне сп'яніння, впливаючи на психіку людини, стимулює процеси порушення, що ставить людину в провокуючу позицію: пробуджує у ній агресивність, статевий інстинкт, керування якими ускладнюється через ослаблення процесів гальмування. Ця провокуюча позиція, як показали наші дослідження, виступає постійним криміногенним фактором.

З вивчених справ про необхідну оборону і перевищення її меж встановлено, що в момент події 48% тих, хто обороняється, знаходилися в стані алкогольного сп'яніння різного ступеня, 8% - у стані розгубленості, 12% - у стані страху, і 2% жертв посягань у стані перевтоми. Стан посягання того, хто обороняється в момент, (наприклад, розгубленості і страху) може обмежити його можливості правильно усвідомлювати конкретну ситуацію й адекватно реагувати на неї, правильно оцінювати характер дій не тільки суб'єкта посягання, але і власних, а значить, і передбачати наслідки своїх захисних дій. У тверезому стані і здоровому розумі знаходилося, за нашими даними, 24% тих, хто оборонялися. Отже, у криміногенній ситуації "посягання-захист" лише кожен четвертий з тих, хто оборонявся, міг тверезо оцінити ситуацію й обрати адекватні засоби захисту, а стан алкогольного сп'яніння тих, хто оборонялися, як і тих, хто посягали, є одним з основних віктимогенних факторів, які сприяють настанню тяжких наслідків, яким потім необхідно давати кримінально-правову оцінку.

Наприклад. Вироком Вишницького районного суду Чернівецької області від 10 травня 2005 року Яків'юк Анна Георгіївна була засуджена за ст. 115 ч. 1 КК України до 7 (семи) років позбавлення волі. Згідно з вироком, Яків'юк А.Г. визнано винною і засуджено за те, що 4 лютого 2005 року, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, в будинку №6 по вул. О.Кобилянської смт. Берегомет на ґрунті побутових відносин почала сваритися зі своїм співмешканцем Перепелицею В.М. Останній під час сварки схопив Яків'юк А.Г. за волосся та штовхнув на підлогу. У відповідь Яків'юк А.Г. завдала Перепелиці В.М. один удар кухонним ножом у ділянку живота. Внаслідок удару Перепелиця В.М. отримав проникаюче колоте-різане поранення передньої черевної стінки з пошкодженням печінки, що спричинило масивну внутрішню кровотечу, яка ускладнилася геморагічним шоком. Внаслі-

док отриманого тілесного ушкодження потерпілий помер на місці пригоди.

На вирок суду засуджена Яків'юк А.Г. подала апеляцію, в якій ставить питання про зміну вироку і перекваліфікацію її дій на ст. 118 КК України. Також Яків'юк А.Г. пояснила в суді, що Перепелиця В.М. постійно зловживав спиртними напоями і, знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, застосовував до неї силу. На той час вона знаходилася на третьому місяці вагітності, і про це знав потерпілий.

2 вересня 2005 року колегія суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Чернівецької області перекваліфікувала дії Яків'юк А.Г. з ст.115 ч.1 КК України на ст.118 КК України. При обставинах, які встановив суд, судова колегія вважає, що та обстановка, в якій Перепелиця В.М., безпричинно напав на Яків'юк А.Г., бив її, його агресивність, перебування потерпілого у стані алкогольного сп'яніння, непередбаченість розвитку подій у даних умовах, давали засудженій підстави вважати дії потерпілого загрозованими для свого життя і здоров'я. Крім того, Яків'юк А.Г. на час скоєння злочину була вагітна від потерпілого. Однак у даній конкретній обставині Яків'юк А.Г., захищаючи від протиправного нападу з боку Перепелиці В.М., перевищила межі необхідної оборони, застосувавши такий спосіб захисту, який у даному випадку не викликався необхідність, внаслідок чого настала смерть потерпілого [7].

Головний **висновок**, до якого прийшов автор у результаті дослідження практики реалізації інституту необхідної оборони, полягає в тому, що: в епіцентрі захисних дій, учинених тими, хто обороняється в кримінальній ситуації "посягання - захист", знаходиться питання розмежування злоряксної агресії, коли мова йде про посягання, і агресії доброяксної, що має іншу природу.

На основі проведених узагальнень і аналізу судово-слідчої практики, пов'язаних із захистом від суспільно небезпечних посягань, можна, на нашу думку, сформулювати рекомендації, що будуть сприяти більш правильному застосуванню на практиці відповідних норм ККУ і розгляду в суді кримінальних справ даної категорії в рамках діючого законодавчого визначення ознак необхідної оборони і перевищення її меж:

1. Право на необхідну оборону є однією з важливих гарантій реалізації конституційних прав і обов'язків громадян по захисту від суспільно небезпечних посягань особистості, прав і свобод людини і громадянина, власності, суспільного порядку і суспільної безпеки, навколиш-

нього середовища, конституційного ладу України, світу і безпеки людства.

2. Судам необхідно неухильно дотримувати вимоги ч.2 ст.36 ККУ[1], відповідно до якої кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб.

3. Впливаючи з вимог ч.2 ст.36 ККУ[1] про те, що право на необхідну оборону мають у рівній мірі всі особи незалежно від їхньої професійної чи іншої спеціальної підготовки і службового становища, судам потрібно суворо дотримуватися вимог законів України, які спрямовані на правовий і соціальний захист представників влади, співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців, працівників приватних охоронних підприємств і служб безпеки організацій й інших суб'єктів, на яких законодавством України покладені функції із захисту життя і здоров'я громадян, власності, із охорони природи і природних ресурсів, спеціальної кореспонденції, у зв'язку з виконанням ними службового обов'язку і виконанням професійних обов'язків по припиненню суспільно небезпечних посягань і затриманні правопорушників.

4. У ч.3 ст.36 ККУ [1] перевищення меж необхідної оборони визначається як умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обставині захисту. В Особливій частині ККУ даний вичерпний перелік злочинів, що виражаються в перевищенні меж допустимого захисту. Відповідно до закону, ексцесом оборони визнається лише очевидна невідповідність захисту посягання, коли посяганням, без необхідності, умисно заподіюється шкода, яка передбачена у ст. 118 ККУ чи ст. 124 ККУ [1]. Заподіяння суспільно небезпечним посяганням тому, хто посягає при відверненні посягання, менш значимої шкоди, ніж тяжка шкода здоров'ю, завжди визнається правомірним і не може тягти кримінальної відповідальності.

5. Злочинний результат, який прагне запобігти той, хто обороняється, являє собою, за загальним правилом, матеріальне утворення, що має, якщо його допустити, ціннісні, натуральні, медико-біологічні, психо-фізіологічні і тому подібні вимірні параметри. Якщо посягання безпосереднє й об'єктивно являє собою спробу застосування чи незастосування насильства, яке є небезпечним для життя, або погрозу застосування такого насильства, то межі оборони можуть доходити до позбавлення життя того, хто посягає.

6. При оцінці дій із захисту від посягання варто виходити з того, що нападник, як правило, має значні переваги перед тим, хто обороняється, що виражається в раптовості нападу, у можливості вибору місця, часу, способу, зброя і, нарешті, самої жертви посягання; уступаючи у всьому цьому той, хто обороняється, змушений застосовувати такі способи і засоби по відбиванню нападу, які здатні нейтралізувати, на його думку, зазначені переваги нападу, а також забезпечити успіх оборони.

7. При наявності об'єктивних ознак ситуації "посягання-захист" необхідно встановити причини виникнення події, його ініціатора, ступінь завдання шкоди, яка заподіяна здоров'ю учасників конфлікту, а так само всі інші обставини, що підтверджують або спростовують факт посягання.

8. Оскільки соціально шкідливий результат - неминучий засіб будь-якого злочину і його різновиду - суспільно небезпечного посягання, від якого можна оборонятися, незалежно від того чи сконструйований у законі його склад як матеріальний, формальний чи усічений, є всі юридичні підстави для визнання того, хто обороняється, жертвою кримінально-протиправного посягання.

Список літератури

1. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Виправно-трудоий кодекс України. – К.: Істина, 2001. – 416 с.
2. Дані соціологічних опитувань, які проведені прокуратурою Чернівецької області за 2003-2005.
3. Джужа О., Василевич В., Кирилюк А. Щодо механізму злочинної поведінки // Право України. – 2005. - №6 – С. 66-70.
4. Колмакова Г. Нужно ли понятие превышения пределов необходимой обороны? // Российская юстиция. - 1994. – № 11.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., переробл. та доповн./ За ред. М.І.Мельника, М.І.Хавронюка.- К.: Атіка, 2003. – 1056 с.
6. Скворцов Л.В. Насилие и проблема надежности бытия // Человек: Образ и сущность (гуманитарные аспекты). Природа насилия. - М.: Ин-т научной информации по общественным наукам РАН, 1995. - 291 с.
7. Наглядове провадження прокуратури Чернівецької області. №06-68П-05.

Стаття надійшла до редколегії 28 вересня 2005 року.

Рекомендована до опублікування у «Віснику» членом редколегії М.К.Якимчуком.

L.V. Husar

CRIMINALOGICAL ISSUES OF REALIZATION OF THE INSTITUTION OF NECESSARY DEFENSE

Summary

The right on necessary defense is one of the main guarantees of realization of constitutional rights and duties of person for defense from crimes. The courts must apply the rules of part 2 article 36 of criminal legislation of Ukraine. In accordance to it every person has the right on necessary defence.